

КОНЦЕПТ "ЗАКОННОСТІ" В ПРАЦЯХ АНТИЧНИХ МИСЛИТЕЛІВ ТА ВЧЕНИХ НОВОГО ЧАСУ: ПРОБЛЕМИ ГЕНЕЗИ

Наукові праці МАУП, 2015, вип. 46(3), с. 65–71

Досліджується поняття законності в процесі постання і формування праводержавності в Україні, на встановленні належного правопорядку, культивуванні цивілізованих форм правовідносин у суспільстві і державі. Звернення до історіографії виглядає не стільки своєрідною "даниною" історії правової думки, скільки об'єктивною необхідністю.

Поняття законності належить до групи фундаментальних категорій правової думки. У цьому сенсі варто згадати, що саме з цього розпочинають своє визначення законності Ю. Шемпученко та С. Бобровник, які пишуть: "законність — це фундаментальна юридична категорія..., комплексне юридично-правове явище, що відображає правовий характер організації суспільного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави" [1, 498]. Справді, уявлення про неї сформувався ще за доби Античності, коли у працях давньогрецьких мислителів було чітко сформульовано тезу про необхідність забезпечення функціонування суспільства і держави на правових началах [2, 83]. У цьому сенсі С. Околіта слушно зазначає, що перші спроби тлумачення поняття законності зустрічаються ще у працях Гесіода, Фразімаха, Сократа, Платона, Аристотеля, Епікура, Цицерона [3, 6–7], пізніше ж до цієї проблеми звертались такі мислителі, як Г. Гроцій, Дж. Локк, Б. Спіноза, К. Гельвецій, Ж.-Ж. Руссо, С. Пуфендорф, І. Кант, В. Гумбольдт, Й. Г. Фіхте, Г. В. Ф. Гегель. Так, слід згадати й традицію вітчизняної політико-правової думки, що започаткована "Руською правдою", С. Оріховським, і яка у XIX – початку XX ст. розробила, на думку І. Незорова, основи сучасного розуміння законності [4, 163].

При цьому було б неправильно заперечувати внесок античних авторів на тій підставі, що як такий термін "законність" входить у теоретичний обіг лише на межі Нового часу, коли для цього виникли відповідні соціально-економічні й історичні передумови [5, 12]. Адже, скажімо, як демонструє А. Колодій, саме за доби Античності було розроблено важливі для становлення поняття законності комплекси ідей, що були пов'язані із обґрунтуванням тези про домінуючу владу закону (Солон, Сократ, Платон), про необхідність поєднання справедливості і закону (Аристотель), про первинність природного права над правом волевстановленим (Епікур, Цицерон) [6, 116]. Про значущість внеску античних авторів у процес становлення поняття законності пише і Р. Гринюк, який вказує, що саме у цей час було вперше обґрунтовано ідею рівності громадян перед законом [7, 32].

Тому, досліджуючи концептуальні підходи до аналізу феноменів законності та правопорядку, слід насамперед зробити бодай короткий історико-правовий вступ. Не претендуючи на вичерпність нашого викладу, акцентуємо увагу на найбільш значущих, з нашої точки зору, моментах. Звісно, що першим ім'ям, яке слід згадати в цьому контексті, є Солон. Як зазначав В. Нерсисянц, Солон був першим, хто чітко висловив ідею необхідності загальних законів, які б поклали край сва-

віллю і відкрили шлях для добробуту всього полісу [8, 39]. При цьому він виходив із того, що закон отримує свою силу від всього полісу, встановлюється всіма членами полісу. Це своєю чергою можливе лише за двох умов: а) якщо закон є справедливим; б) якщо його приписи діють однаковою мірою для всіх громадян. Звісно, ідея рівності всіх перед законом ще не була чітко виражена у Солона, але, фактично, саме його ідеї щодо джерела сили закону та його зв'язку з принципом справедливості і метою досягнення загального блага утворили той необхідний фундамент, на якому пізніше розвивалась ідея законності. Серед наступних мислителів, які звертались до питання осмислення законності, впорядкування на основі законів суспільних відносин та аналізу суті законів, маємо згадати імена Демокріта та Геракліта.

Так, Геракліт, запропонувавши загальну ідею логосу (розуму), який править всією світобудовою, вказував, що подібно до нього життям соціального організму, тобто полісу, править закон. Цей закон встановлюється людьми, але він є вищим за волю кожного окремого індивіда з двох причин. По-перше, він утверджується волею всієї спільноти. А по-друге, що є значно важливішим, — він має своєю основою загальний розум і тому є найкращим як для кожного окремого громадянина, так і для всього полісу загалом. Саме у цьому контексті Гераклітом було сформульовано два принципові положення, що дійшли до нас у фрагментах його творів. Перший з них гласить, що свавілля у державі слід викоринювати ще більш суворо, ніж гасити пожежу у власному будинку [9, 247]. При цьому, кажучи про “свавілля”, Геракліт мав на увазі ніщо інше, як порушення законів, відхід від встановлених норм, незалежно від того, хто саме порушує закон: правитель або звичайний громадянин, заможний або бідний. У цьому сенсі спротив свавіллю для Геракліта був саме процесом неухильного дотримання законів, що встановлювались для громадян полісу. Тісно пов'язаним зі щойно наведеним є друге положення Геракліта, яке практично завжди наводиться у процесі викладення його суспільно-правових та політичних по-

глядів. Мається на увазі його відомий вислів, що народ повинен боротися за закон ще більш запекло, ніж за стіни міста. Тобто закон для Геракліта, по суті, був своєрідним внутрішнім стержнем всього життя громадян, без якого неможливий ні поліс, ні нормальне життя, ні справедливість, ні порядок. Інакше кажучи, саме завдяки закону в життя спільноти приносить чіткість і впорядкованість, зникають безлад і хаос. Хоча, наголошуючи на значенні ідей Геракліта для формування поняття законності, вкрай важливо згадати ще один з його фрагментів, в якому йдеться про те, що закону підвладні всі, що законне волевстановлення є універсальним і не припускає існування поряд з собою існування будь-яких інших волевстановлень, незалежно від того, чи то йдеться про окрему волю звичайного громадянина, правителя чи когось іншого, чи про інші закони. Остання теза є значущою з огляду на те, що однією з умов законності Геракліт вважав цілість законодавчої системи, коли між різними законами немає конфліктів і кожен громадянин чітко знає ступінь дозволеного та недозволеного.

Так само як і Геракліт, до висвітлення природи та значення законів у житті полісу звертався Демокріт. Щоправда, в основу своїх міркувань він покладав ідею справедливості. Справедливість, за Демокрітом, є природним відчуттям кожної людини. Тому, утворюючи державу і керуючись цим відчуттям, люди створили закони, внаслідок чого вони набули двох властивостей. З одного боку, вони є продуктом людської практики і відображають об'єктивну потребу в упорядкуванні суспільних і державних відносин, у встановленні чітких правил поведінки, свобод і обов'язків членів полісу. З другого боку, ці закони втілюють природне та універсальне уявлення всіх людей про справедливість. Зрозуміло, що ці закони є загальнообов'язковими для всіх, оскільки з точки зору справедливості не мають значення ні соціальний, ні посадовий статус особи. Водночас ці закони не сприймаються людьми як певний зовнішній примус, оскільки завдяки ним встановлюються такі суспільні відносини, які якнайкраще сприяють загальному благу всіх громадян полісу.

Втім якщо у Геракліта та Демокріта зустрічаємо розробку лише окремих комплексів ідей, пов'язаних із поняттям законності, то у працях пізніших мислителів (Платон, Аристотель, Цицерон) ідея законності набуває значно вищого рівня чіткості. І це зрозуміло, адже розвиток полісних відносин, ускладнення соціальних зв'язків спричиняли об'єктивну потребу в теоретичній рефлексії таких понять, як законне, належне, справедливе тощо. Саме тому, вибудовуючи свою модель ідеальної держави, Платон звернув особливу увагу на дослідження законів, на те, якими вони мають бути, як діяти, на що спиратися і які цілі переслідувати. У цьому сенсі доволі красномовним фактом може виступити те, що один з двох його діалогів, які безпосередньо присвячені суспільно-політичній проблематиці, має назву “Закони”. На думку Платона, існування законів є необхідним у тому сенсі, що поза них неможливе взагалі будь-яке встановлення порядку — ні на рівні природи, ні на рівні соціуму. Втім порядок у суспільстві істотно відрізняється від порядку у природі, оскільки в основі процесів впорядкування суспільних відносин люди керуються ідеєю справедливого. Саме зі справедливістю, за Платоном, і є спорідненою законність, яку він тлумачить, як наявність справедливих законів, що мають на меті досягнення загального блага, безпеку і добробут громадян полісу. Водночас варто наголосити, що за своєю суттю засновані на справедливості закони поширюються на всіх: на правителів та звичайних людей. Більше того, як доводить Платон, порушення законів має каратися однаковою мірою суворо незалежно від того, хто їх порушує, адже нехтування законами є найбільшою небезпекою для держави [10, 186]. Тому в основі моделі ідеальної держави Платона лежить ніщо інше, як ідея законності, а сама держава постає як така, в якій реалізовано принцип верховенства справедливих законів. Що ж до самого принципу законності, то він, за Платоном, має дві базові властивості. З одного боку, це справедливість існуючих законів. З другого — це їх непопущеність, оскільки, як він каже: “Порушення законів завдає шкоди, яка поступово, вкорі-

нюючись, проникає у природу та звички, а звідти у більш значному обсязі поширюється на ділові взаємини громадян і посягає навіть на самі закони та державний устрій” [11, 194].

Значною мірою ідеї Платона були розвинені Аристотелем, який також обґрунтовував наявність глибинного зв'язку між законним і справедливим. Цей аспект вчення Аристотеля детально аналізував В. Нерсисянц [12, 105–120]. Водночас Аристотель висвітлює один з тих аспектів законності, що практично не був досліджений Платоном. Тобто для Аристотеля законність є не просто загальним принципом, а й конкретним станом відносин у полісі. У цьому контексті дослідження законів та законності чітко ув'язується Аристотелем з його вченням про найкращу форму правління. Таким чином, описуючи найкращу форму правління, він одночасно аргументує ідею універсальності законності. Тобто якщо право на участь в управлінні належить усім громадянам, то тоді, незалежно від розподілу посад, кожен з них має рівні права з іншими, а також рівні права щодо захисту свого життя і свободи. А це, як вказує Аристотель, означає, що з точки зору закону не може існувати тих, на кого б він не поширювався, або тих, хто мав би право йому не дотримуватись.

Нарешті, аналізуючи доробок Цицерона, не можна залишити поза увагою його ідею закону як втілення загального блага спільноти. Згадаймо, що тлумаченню сутності законів, того, яким чином вони мають прийматись, діяти, і які цінності повинні бути у них втілені, він присвятив цілу працю, яка отримала назву “Про закони”, де він писав: закони спільноти є реалізацією закладеного у людині поняття про розумне впорядкування суспільних відносин, того, до чого слід заохочувати, і того, чого варто уникати [13, 156]. Втім, оскільки метою законів є загальне благо, то ті права, свободи і обов'язки, які ними встановлюються, є рівними [13, 161]. А отже, крім своєї мети (сприяння загальному благу, гарантування добробуту і безпеки громадян), законність має ще такі властивості, як рівність всіх перед законом, обов'язковість виконання приписів закону, справедливість діючих законів, якщо закони є несправдливо-

вими, то тоді вони унеможлиблюють досягнення блага принаймні для певної частини громадян, або, — у гіршому випадку, — практично для всіх громадян, крім купки можновладців. При цьому саме завдяки вимозі справедливості законом не може стати проста воля більшості, оскільки тоді, як писав Цицерон, були б такі закони, які дозволяли б грабувати, зваблювати, виготовляти фальшиві заповіти тощо [13, 165].

Таким чином, саме за часів Античності було сформовано і теоретично оформлено такі важливі складові елементи концепції законності, як ідея верховенства закону над волею окремих осіб, втілення у законі принципів права і справедливості, універсальності дії законів на всій території держави, рівність всіх громадян перед законом, необхідність захисту закону від будь-яких неправомірних посягань.

Наступним важливим етапом, який суто і став періодом народження поняття законності, став Новий час, коли поступово від Г. Гроція та Ж. Бодена і до початку доби Просвітництва (К. А. Гельвецій, Ж.-Ж. Руссо, Т. Пейн) воно набувало дедалі більшої визначеності і деталізації. Після чого у працях К. Велькера, Р. Моля, І. Канта, Й. Фіхте, Г. Гегеля, Р. Ієррінга, Р. Штамmlера та інших воно отримало свою остаточну визначеність в контексті розробки загальної теорії держави і права, а також концепції правової держави. При цьому ім'я практично кожного із названих дослідників пов'язано з розробкою тих чи інших аспектів принципу законності. Так, наприклад, Г. Гроцій, якого Б. Чичерин називав "батьком нової філософії права" [14, 150], визначав закон як державне або встановлене волею право і вважав, що закон має обов'язково узгоджуватись як з ідеалом справедливості, так і з природним правом [15, 72–74]. Це своєю чергою дало змогу виявити зв'язок між законністю та правами людини. Цікаво зазначити, що пізніше ці ідеї було розвинуто у праці Т. Пейна "Права людини" [16].

Водночас дієвим стимулом для аналізу сутності та змісту законності стала теорія суспільного договору, яка виступила методологічною основою і своєрідним теоретичним

фундаментом для обґрунтування ідеї верховенства закону. Чи не найбільший внесок у це зробив відомий французький мислитель Ш. Л. Монтеск'є, який не лише чітко виклав, а й всебічно аргументував теорію правління законів. Причому специфічною рисою теорії Ш. Л. Монтеск'є стало те, що він витлумачив законність як спосіб гарантування безпеки громадян від зловживань з боку органів державної влади, а самі закони постали в його теорії як основа не тільки суспільного порядку, а й суспільної довіри та суспільного прогресу, оскільки закони виводять громадян зі стану постійного страху за власне життя та власну свободу і дозволяють їм спільно працювати заради реалізації мети загального блага. Більше того, важливим внеском Ш. Л. Монтеск'є стало й те, що він у своїй праці "Про дух законів" приділив особливу увагу змісту самих законів, визначив ті принципи, якими повинні керуватися суверени під час прийняття і встановлення окремих законів. Скажімо, досліджуючи способи законотворення, які б забезпечили режим правління закону, у 29 книзі трактату "Про дух законів" Ш. Л. Монтеск'є зазначає, що з метою виконання громадянами законів та реалізації принципу законності необхідно, щоб самі закони задовольняли певні вимоги. При цьому він має на увазі не тільки справедливість законів та дотримання всіх формальних процедур при їх прийнятті, а й зв'язок між законами та тими суспільними відносинами, які вони врегульовують. З цього приводу Ш. Л. Монтеск'є доводить, що прийняття та реалізація законів, так само як і захист гарантованих законом прав і свобод, поза всяким сумнівом, пов'язані із дотриманням певних формальностей — без цього законність неможлива. Однак таких формальностей не повинно бути дуже багато, оскільки якщо процедури застосування законів є надто складними, то ці закони просто ніхто не використовуватиме і їх ніхто не дотримуватиметься: "громадяни втратять через це свободу і безпеку" [17, 491]. Таким чином, на думку Ш. Л. Монтеск'є, законність пов'язана не тільки з наявністю систем справедливих законів, а й такою властивістю цієї системи, як

прозорість (закони повинні бути логічно не-суперечливими, зрозумілими) та зручність (кількість передбачених законом формальних процедур не повинна унеможлиблювати повсякденне застосування закону).

Разом з Ш. Л. Монтеск'є, який є представником французької традиції правової думки, ці ж ідеї розроблялися й англійськими дослідниками. У зв'язку з чим не можна не згадати імена Т. Гоббса і Дж. Локка.

Внесок першого з них переважно пов'язують з розробкою поняття закону, а також систематизацією вимог законності. Справді, у своїй праці "Левіафан" Т. Гоббс неодноразово аналізує питання щодо побудови такої системи суспільних відносин, які б відповідали діючому закону та уможлилювали здійснення процедури врегулювання суспільного життя. Важливим моментом у теорії права і держави Т. Гоббса є те, що він абсолютно чітко розмежував такі поняття, як "право" і "закон". У зв'язку з чим він писав: слід розрізняти *ius* та *lex* — право і закон., оскільки право полягає в свободі робити чи не робити, тоді як закон визначає і зобов'язує до першої чи другої частини цієї альтернативи, відповідно до чого закон і право розрізняються між собою як зобов'язання і свобода, які є несумісними стосовно однієї й тієї ж речі" [18, 89, 90]. Всі державні закони, як такі, що приймаються на основі укладеного громадянами первинного договору щодо утворення держави та делегування їй свого суверенітету, є загальнообов'язковими для всіх. При цьому, навіть якщо хтось з індивідів вирішує вийти з цієї угоди, це не надає йому права порушувати закон. А в разі якщо це порушення все ж таки відбувається, то тоді держава отримує права застосування примусових методів, які б чи примушували громадян до правомірної поведінки, чи санкціонували конкретні покарання за вчинені правопорушення. Водночас неухильне дотримання законів можливе лише за певних умов, які визначають окремі види діяльності суб'єктів суспільних відносин. По-перше, як зазначав Т. Гоббс, закони повинні бути обґрунтованими. Це означає, що вони мають регулювати ті суспільні відносини, де зазначене регулювання є необхідним,

і утримуватись від втручання у ті відносини, де суб'єкти можуть успішно обходитися іншими нормами. Наприклад, звичаєвими нормами, якщо самі ці звичаї не завдають шкоди державі або громадянам. По друге, закони не повинні суперечити один одному. Якщо ж трапляється так, що суспільні відносини змінюються, а отже, має змінюватися й закон, то тоді слід спочатку відмінити старий закон, і лише після цього приймати новий закон. Так само в окремих частинах держави не можуть прийматись акти, що суперечать вищій волі держави, а отже, перш ніж видавати те або інше рішення, будь-який посадовець повинен переконатись, що він не суперечить законам держави. Якщо ж таке рішення все ж таки буде прийнято, то тоді, як пише Т. Гоббс, суверен має право покарати цього посадовця, а сам указ — негайно скасувати. І, нарешті, потрібні закони повинні бути стабільними. Значною мірою ця вимога законності пов'язана з першою. Стабільність законів означає те, що вони повинні бути укладеними таким чином, щоб у короткостроковій перспективі не виникло потреби у їх зміні. Зрозуміло, що це можливо реалізувати, якщо закони стосуються найважливіших суспільних відносин, які є стабільними, мають ознаки постійності і, відповідно, передають цю стабільність і самим законам.

Щодо поглядів Дж. Локка, то він так само неодноразово звертається до проблеми законності. Насамперед згадаємо його відому працю "Два трактати про державне правління". В основу своїх поглядів він поклав теорію суспільного договору, який укладається людьми і є основою для виникнення держави та прийняття загальнозначущих законів, що регулюють життя суспільства та ті суспільні відносини, які потребують відповідного регулювання. Однак, на відміну від Т. Гоббса, Дж. Локку вдалося розкрити низку нових аспектів законності. Перше, на що він вказує, стосується зв'язку між законністю та способом організації державної влади. Як він доводить, законність можлива лише там, де існує відповідний законодавчий орган. На перший погляд, таке твердження Дж. Локка може видаватись доволі банальною констатацією

факту. Втім, насправді, міркування Дж. Локка є значно глибшими. Справа у тому, що кажучи про закони, він робить одне істотне уточнення. А саме: закони діють лише тоді, коли їх визнають піддані. Звісно, підданих можна силоміць примусити до виконання законів, але, за Дж. Локком, таке правління є хибним, коли суспільство погоджується з ними [19, 339]. Це відбувається тоді, коли орган, який приймає закони, є легітимним в очах людей. А це своєю чергою можливе лише за умови, якщо приймаються справедливі та необхідні закони. В результаті чого Дж. Локк чітко вказує на необхідність двох принципових умов законності: а) наявність легітимного законодавчого органу влади. Це може бути чи одноосібний законодавець, чи колегіальний представницький орган; б) справедливість законів.

Не зупиняючись на цьому, він обґрунтовує ще низку принципів для концептуального осмислення законності положень. Перелічимо найважливіші з них. Насамперед Дж. Локк чітко вказує на несумісність законності з деспотичним правлінням [19, 340]. Це впливає з того, що ознаками деспотизму завжди є свавілля деспота (можливість надавати імперативну силу будь-яким своїм рішенням, бажанням, примхам тощо), тоді як законність є чимось прямо протилежним свавіллю. Далі, за Дж. Локком, закони як легальні волевстановлення держави повинні мати на меті виключно інтереси всього суспільства, а не якоїсь однієї його частини. Для цього участь у прийнятті законів повинні мати всі основні верстви населення. Нарешті, обсяг встановленої законом сфери регулювання не є безмежним. У цьому сенсі всі закони держави є обмеженими природним правом, або, точніше сказати, — природними правами окремих індивідів, серед яких на першому місці постає право на життя, право на безпеку, право на власність, право на свободу. Також слід відмітити й те, що у Дж. Локка зустрічаємо обґрунтування двох важливих для сучасного розуміння законності принципів законності. Це принципи невідворотності покарання за порушення законів та принцип єдності тлумачення та застосування законів на всій території держави. До речі, щодо

останнього, то Дж. Локк особливо наголошував на значущості правосуддя та на суддівській діяльності, яка, на його думку, повинна була гарантувати єдність тлумачення законів. Більше того, серед прав громадян він визнавав право звернення до суду (загалом, за Дж. Локком, це право реалізується у випадку будь-якого правопорушення), якщо різні органи державної влади по-різному тлумачать або застосовують закон.

Отже, можна зробити висновок, що найбільш змістовного дослідження поняття законності, її принципи та вимоги набули у правовій думці XIX–XX ст. Це було зумовлено кількома причинами. З одного боку, це активний розвиток юридичної науки, і особливо такої галузі, як теорія держави і права. З другого боку, це поступове формування класичної концепції правової держави, у межах якої законність з самого початку розглядалась як одна з базових та необхідних ознак праводержавності.

Література

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / гол. редкол. Ю. С. Шемшученко. — К.: Укр. енциклопедія, 1999. — Т. 2. — 744 с.
2. Тарахонич Т. І. Виникнення ідеї законності та перспективи її розвитку у громадянському суспільстві / Т. І. Тарахонич // Законність: теоретико-правові проблеми дослідження і впровадження. — К.: Вид-во "Юстініан", 2004. — С. 83–100.
3. Околіта С. В. Справедливість та законність як принципи державно-правового регулювання: автореф. дис. ... канд. наук з державного управління: 25.00.02 / УАДУ. — К., 2000. — 18 с.
4. Невзоров І. Л. Проблеми законності в працях вітчизняних дореволюційних учених-юристів (друга половина XIX – поч. XX ст.) / І. Л. Невзоров // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. — 2002. — Вип. 19. — С. 163–167.
5. Самохвалов В. В. Поняття, аспекти та сфери прояву законності / В. В. Самохвалов // Законність: теоретико-правові проблеми дослідження і впровадження. — К.: Вид-во "Юстініан", 2004. — С. 11–29.
6. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — 208 с.
7. Гринюк Р. Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація / Р. Ф. Гринюк. — К.: Вид. дім "Ін Юре", 2004. — 388 с.

8. История правовых и политических учений / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М.: Издат. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. — 736 с.
9. Фрагменты ранних греческих философов. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / ред. А. В. Лебедев. — М.: Наука, 1989. — Ч. 1. — 576 с.
10. Платон. Законы: соч. в 3 т. — М.: Мысль, 1972. — Т. 3. — Ч. 2. — С. 83–469.
11. Платон. Государство: собр. соч. в 4 т. — М.: Мысль, 1994. — Т. 3. — С. 79–420.
12. Нерсесянц В. С. Право и закон: из истории правовых учений / В. С. Нерсесянц. — М.: Наука, 1983. — 368 с.
13. Цицерон. О законах // О государстве. О законах. О старости. О дружбе. Об обязанностях. Речи. Письма. — М.: Мысль, 1999. — С. 145–224.
14. Чичерин Б. Н. Политические мыслители древнего и нового мира / Б. Н. Чичерин. — СПб.: Изд-во "Лань", 1999. — 336 с.
15. Гроций Г. О праве войны и мира / Г. Гроций. — М.: Ладомир, 1994. — 868 с.
16. Пейн Т. Права людини / Т. Пейн. — Л.: Літопис, 2000. — 288 с.
17. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье. — М.: Мысль, 1999. — 672 с.
18. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс. — М.: Мысль, 2001. — 478 с.
19. Локк Дж. Два трактата о правлении: соч. в 3 т. / Дж. Локк. — М.: Мысль, 1988. — Т. 3. — С. 135–405.

Найбільш змістовного дослідження поняття законності, її принципи та вимоги набули у правовій думці XIX–XX ст. Це було зумовлено кількома причинами. З одного боку, це активний розвиток юридичної науки, і особливо такої галузі, як теорія держави і права. З другого боку, це поступове формування класичної концепції правової держави, у межах якої законність з самого початку розглядалась як одна з базових та необхідних ознак праводержавності.

Наиболее содержательные исследования понятия законности, ее принципы и требования приобрели в правовой мысли XIX–XX в. Это было обусловлено несколькими причинами. С одной стороны, это активное развитие юридической науки, и особенно такой отрасли, как теория государства и права. С другой стороны, это постепенное формирование классической концепции правового государства, в рамках которой законность изначально рассматривалась как одна из базовых и необходимых признаков правового государства.

The most meaningful study of the concept of law, its principles and requirements was formed in legal thoughts of XIX–XX centuries. This was due to several reasons. On the one hand, active development of legal science, and especially such branch as the theory of law. On the other hand, gradual formation of the classical concept of law state under which the legality initially seen as one of the basic and necessary features of law statehood.

Надійшла 1 жовтня 2015 р.